

КНИГА ПРО НЕБАЙДУЖИХ

Матвіюк К. І. І ми цей шлях пройшли (спогади, свідчення, оцінки подій). – Харків: Права людини, 2010. – 500 с.

Із кінця 1970-х років для істориків актуалізується такий вид джерел, як Его-документ, коли людина висловлювалася від імені власного “Я”: листи, щоденники, мемуари тощо [11, 234]. Символічно, що це відбулося майже водночас із появою того духовного явища в нашій історії, що його називають “шестидесятництвом”,

із його еволюцією в інші форми нонконформізму – інакомислення, політичне дисидентство, правозахисний рух тощо. І вказаний вид джерел дуже цінний саме при вивченні цього феномену. На сьогодні вже побачили світ книжки, які містять Его-документи про Аллу Горську, Юрія Литвина, Валерія Марченка, Миколу Лукаша, Івана Світличного, Василя Симоненка, Євгена Сверстюка, Василя Стуса, Григора Тютюнника, Олексу Тихого, В'ячеслава Чорновола та ін. Оприлюднені також безцінні спогади Петра Григоренка, Івана Дзюби, Михайлини Коцюбинської, Левка Лук'яненка, Миколи Руденка, Василя Овсієнка, Василя Лісового, Раїси Мороз, Надії Світличної, Ірини Жиленко. Це знакові постаті й широко знані імена. Василь Стус у вірші, присвяченому пам'яті Алли Горської, писав: “...де горстка нас. Малесенька щопта / лише для молитов і сподівання”. А проте в різних видах дисидентської діяльності, за деякими підрахунками, лише з 1960 по 1972 рр. брало участь понад 900 людей і вона охоплювала майже всю територію України [3, 292]. Тому так багато важать для повнішого відтворення цього явища й мемуари, так би мовити, другого плану – спогади учасників національного руху опору на місцях, тобто людей, дещо меншою мірою задіяних у ньому. До таких постатей належить і відомий на Хмельниччині громадський діяч, правозахисник, колишній політв'язень, інженер за фахом Кузьма Іванович Матвіюк. Напередодні власного 70-ліття він зробив гарний подарунок собі й людям, видавши, за підтримки різних добровольців, книжку споминів та роздумів “І ми цей шлях пройшли (спогади, свідчення, оцінки подій)”, лейтмотивом якої є зв'язок поколінь. Тому й розповідь у ній ведеться від почутого, побаченого й

пережитого ще з дитячих літ до середини 90-х років минулого століття. А народився Кузьма Іванович наприкінці 1940 р. у с. Ілляшівці Старокостянтинівського району нинішньої Хмельницької області в селянській родині. Зростав переважно під опікою материних батьків, вдячний їм за перші ази життєвої науки [6, 12, 23]. І вкотре переконуюється у благодатності спілкування покоління “збільшовиченої ери” з дореволюційним. Текст спогадів засвідчує, що автор уміє помічати суттєве, володіє літературним хистом. Власне, і сам признається, що в нього були літературні проби [6, 57]. Не даремно ж його побратим Василь Овсієнко зазначає, що Матвіюкові нариси про повоєнне дитинство, про юність можна порівняти хіба з новелами Григора Тютюнника [6, 493]. Тому цілком зайві авторські застереження у вступі, що спогади будуть переобтяжені багатьма неясковими деталями, якими читаць, мовляв, лише дратуватиметься. Крім того, саме деталі увиразнюють остаточно минуле й саме їх часто бракує історикам, щоб історію не конструювати, а реконструювати. Такі вартісні окрушини щедро розсіяні по всій книжці. Наприклад, свідчення сусідки про те, як їй шкода було під час війни молоденького німця, котрий після авіаційного нальоту відстав од своєї колони, сидів під телеграфним стовпом і плакав. “Вона присідає тут біля нього, дістає те, що купила в місті з харчів, підгодовує солдатика і на мигах вмовляє його доганяти своїх, бо ті (показує на схід) вб'ють тебе” [6, 17], – переказує її розповідь автор. Або авторська згадка про просторікування викладачарусифікатора одного з уманських інститутів: “Ещё одна п'ятилетка – и с украинским языком будет покончено” [6, 58].

Із чого ж почався шлях автора в дисиденти? На цьому не наголошується, але із контексту зрозуміло – із підсвідомого почуття враженої людської й національної гідності при спогляданні дійсного стану речей. Тобто із природної реакції живої людини, яка не ігнорує проблеми власної ідентичності й переймається долею свого народу. Мабуть, ті природні пориви були посилені після знайомства з відомою українською діячкою ще з доби УНР, письменницею Надією Віталіївною Суровцовою, яка в 1927–1957 рр. перебувала в тюрмах, таборах і на засланнях. Це сталося в Умані, де К. Матвіюк працював викладачем у технікумі механізації сільського господарства після закінчення Київського державного університету в Києві та військової служби. Думаю, що як представниця “розстріляного відродження” вона стала для нього й місцевою творчою молоді тією сполучною ланкою між поколіннями борців за українську культуру, якою був для киян Борис Антоненко-Давидович. Тим паче, що Н. Суровцову, як відтворено й у книжці, постійно відвідували відомі творчі особистості з Києва та Львова. У шестидесятиці бачимо не заперечення попередників, їх поборювання у творчому змаганні, як це було у 20-х роках, а благодатну співпрацю і своєрідну передачу естафети. Мужність, мудрість, тонкий гумор Н. Суровцової відтворені автором спогадів у кількох невеликих художніх замальовках [6, 64-74], які стали окрасою книжки. Вони – ніби часткове продовження її власних спогадів, доведених до часу звільнення з таборів і поселень у 1958 році [10].

В Умані К. Матвіюк долучається до поширення самвидавівської літератури, тиражує працю І. Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?”. Спочатку потрапляє, як він сам висловлюється, “на гачок КДБ”, а в рік “генерального погрому” (1972) його засуджено за зберігання й розповсюдження “літератури антирадянського змісту” на 4 роки “позбавлення волі у виправно-трудовій колонії суворого режиму без заслання” [6, 143,147]. Повідомляє, що, за його підрахунками, тоді, у 1972–1973 рр.,

було репресовано близько 70 чоловік [6, 92]. Цікаві і його міркування про методи роботи КДБ, підготовку судового процесу, поведінку й показання свідків.

Цілий розділ книжки присвячено радянській каральній системі взагалі і, зокрема, розповіді про життя політв'язнів табору ЖХ-385/19 у Мордовії (“поселок Лесной”), де автор відбував покарання за свої погляди. І зовсім небагато в дисидентській мемуаристиці таких ретельно-точних описів тих табірних буднів, як у К. Матвіюка: від наведення графіку почасового режиму до поіменного списку тих в'язнів, з якими він зустрічався, вів розмови, жив в одному бараці або працював в одному цеху (усього – 137 осіб). Цікаві для дослідників і читачів і його лаконічні характеристики в'язнів за такою класифікацією: “бандерівці”, євреї, росіяни, поліцаї і німецькі прислужники. Такі ж лапідарні і його портрети окремих політв'язнів: українців Зоряна Попадюка, Григорія Маковійчука, Василя Лісового, Петра Рубана, Миколи Кончаківського, Романа Семенюка, Івана Мирона, Івана Ільчука, Ігоря Кравціва, Василя Долішнього, Василя Овсієнка, Кузьми з Волині (прізвище не запам'яталось), росіян Олександра Петрова (Агатова), Калініна, узбека Бабура Шакірова. І, звичайно ж, не можуть не привернути уваги читачів рядки про Василя Стуса. Особливо один штрих до його принципової поведінки у стосунках із табірною адміністрацією: “Василь не вставав ні тоді, коли його начальник режиму проходив повз нього, ні тоді, коли той підходив до нього впритул. На запитання “Почему не встаєте?” він відповідав: “Ви бандит. Вас слід судити міжнародним трибуналом, а не вставати перед вами” [6, 167]. За нескореність геніальний поет майже не виходив із карцеру і ПКТ (“помещение камерного типа”) табору, хоч ув'язнення тоді відбував у ЖХ-385/17 (17-та зона), де не вистачало приміщень для додаткового покарання [6, 166]. У книжці експонується серед фотоілюстрацій і лист В. Стуса від 24 квітня 1977 р. до К. Матвіюка з Магаданської області, де поет відбував заслання після першого ув'язнення, із прикметним закінченням: “Про Україну

дещо знаю. Але дещо. Більше думаю про неї – і невесело думаю” [6, 140-141]. У найповнішому виданні творів В. Стуса поет в одному з листів просить дружину переслати Олександрові Болонкіну в Бурятію адресу К. І. Матвіюка [9, 253], але там у словнику імен, що зустрічаються в надрукованій епістолярії поета, прізвище “Матвіюк” відсутнє, а головне – немає листів до нього, про які дізнаємося із книжки спогадів. Тому конче необхідно, щоб Кузьма Іванович надрукував із відповідними супровідними коментарями ті дорогі для нього листи, як і листи від Надії Суровцової. Його щоденники теж можуть бути корисними для науковців.

Величезний вплив на К. Матвіюка в таборі мали воїни УПА, які закінчували відбувати свої астрономічні терміни, але не падали духом. “Повстанці залишалися лицарями і в умовах війни” [6, 162], – такого висновку він дійшов, слухаючи їхні розповіді. І мимоволі згадується хвальба одного енкаведиста, записана О. Довженком у своєму “Щоденнику”, яка різко контрастує з описом такої поведінки [див.: 3, 274]. Або: “Найбільше, що мене вражало в бандерівцях – це їхня гідність у неволі” [6, 190]. Думаю, автор саме тоді відчував себе частиною єдиного великого потоку національно-визвольної боротьби.

Припускаю, що для багатьох дослідників українського руху опору 60–80-х років минулого століття ще не відомий факт підготовки й передачі на волю “Звернення українських політв’язнів табору ЖХ-385/19 до українського народу та народів світу” (“1000 слів”), про який повідомляється у книжці з поданням і самого тексту [6, 185-189]. Це фактично своєрідне продовження листа українських політв’язнів до ООН від 30 вересня 1955 р., бо в ньому теж повносило звучав антиасиміляційний протест, засуджувалася політика російщення українців.

Після виходу на волю колишній політв’язень К. Матвіюк одружується зі своєю вірною нареченою Софією, народжуються троє дітей. Та починаються нові митарства, пов’язані із влаштуванням на роботу за спеціальністю. У таборі він втратив пальці лівої руки [6, 173].

Недремне око спецорганів не залишало родину у спокої. Про це розповідається в п’ятому розділі книжки під іронічною назвою “В умовах “развітого соціалізму”. Така дискримінація громадянина за його переконання була, зокрема, відбита в листах п. Матвіюка до Левка Лук’яненка, і ці факти збиралася використати Українська Гельсінська Група: адже, як свідчить заява правозахисниці Оксани Мешко в березні 1978 р. до Президії Верховної Ради УРСР, під час кадебістського обшуку в неї було вилучено “проект листа до Голови Верховної ради УРСР про позасудове переслідування колишнього політв’язня К. Матвіюка” [7, 102].

Два останні розділи книжки присвячено спогадам про розгортання з 1985 року на Поділлі, зокрема в м. Хмельницькому, руху за національне відродження та політичне самовизначення. Важливо, що розповідь тут ведеться з урахуванням загальноукраїнського контексту. Культурологічне товариство “Спадщина”, обласне відділення Товариства української мови ім. Тараса Шевченка, дискусійний клуб, Народний Рух і його крайова організація – такі віхи цього доленосного процесу на Хмельниччині автор описує “зсередини”, бо був не лише його активним учасником, а й одним із промоторів. Зокрема, він головував у Хмельницькому міському осередку НРУ (1990–1992). Як сумлінний літописець, подає він хроніку розгортання подій з іменами, цифрами, фактами. Деякі з них зацікавлять не лише краєзнавців, а й дисертантів: молодіжний “Союз визволення народу” в Дунаєвцях (1987), “Подільський фронт за перебудову” (1988), акція голодування на знак протесту проти спорудження 2-го енергоблоку Хмельницької АЕС в обласному центрі (травень 1990), святкування річниці Пилявецької битви (вересень 1990), перепоховання у Хмельницькому жертв репресій (квітень 1990), звернення Хмельницької крайової організації НРУ до різних структур у зв’язку з ГКЧП (серпень 1991), спроби завадити дикій приватизації вже після набуття Україною незалежності.

Книжка К. Матвіюка вигідно

відрізняється з-поміж багатьох інших мемуарів, уже за своєю природою насичених суб'єктивізмом, тим, що в ній наведені так звані "підтверджувальні" щодо авторових повідомлень матеріали: офіційні документи, попередні актуальні публікації автора, звернення, листівки, фотодокументи. Ба більше – у додатку навіть наводяться спеціальні "свідчення" В. Овсієнка, В. Білоуса, Г. Маківчука, які підтверджують достовірність викладеного [6, 492-494]. І не випадково, що деякі факти, подані тут, допоможуть дослідникам в остаточному з'ясуванні певних питань. Так, згодом Ярослава Дашкевича про прослуховування уманської хати Н. Суровцової [4, 372-373] цілком підтверджується відомостями з аналізованої книжки [6, 62-63].

Але Кузьма Іванович не лише великий правдолюб, він також, як свідчать спогади, спостережлива й мудра людина. Його міркування про людську обачливість [6, 74-75], пристосуванство [6, 388], духовне рабство [6, 432-433] сягають філософського рівня й гарному вченому дають додатковий матеріал для світоглядного та морально-психологічного портрета українського дисидента. Дещо з висловленого вимагає доповнення, уточнення, розвитку. Це, приміром, інтригуюча згадка про те, що В. Стус і В. Чорновіл у таборі передбачали, що після здобуття Україною незалежності "спершу до влади придуть різні мерзотники і кримінальні злочинці – мафія" [6, 184]. Не точне, хай і побіжне, приписування Івану Дзюбі, крім каяття, обливання брудом своїх друзів і вихвалання КДБ [6, 249] – це суперечить наведеному в самій книжці документів – надрукованій 9 листопада 1973 р. у газ. "Літературна Україна" "Заяві" І. Дзюби [6, 130-131]. Про неї незламний Євген Сверстюк висловлювався так: "Навіть у своїй тюремній "Заяві" він зберіг повагу до ув'язнених друзів, що було помічено як своїми, так і чужими. Отже його випадок належить до жанру драми" [8, 570]. Вибачила йому й Оксана Мешко [7, 286]. Не зовсім точні й ті положення книжки, з яких можна дійти висновку про цілком антикомуністичну спрямованість світогляду Н. Суровцової [6, 73], бо ж

її щирий приятель історик Я. Дашкевич згадував: "Вона вперто вважає себе українською націонал-комуністкою типу Миколи Хвильового <...>. До краху комуністичних ілюзій не могла признатися" [4, 371].

У передмові до чудової книжки спогадів мого земляка Івана Козуба "Доба і доля" доктор історії Г. Касьянов, автор чи не першої монографії про українських дисидентів "Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 – 80-х років" (К., 1995), між іншим, зазначив: "Спогади написані цілком відверто, іноді, може, на шкоду самому авторові (досить відзначити, скажімо, деякі русо- і юдофобські сентенції...)" [5, 8]. Припускаю, що упереджені недоброзичливці можуть указувати на подібні "сентенції" й у книжці К. Матвіюка [6, 87, 193]. Але такі закиди не матимуть жодних підстав: окремі різкі висловлювання її автора про поведінку представників інших народів не мають нічого спільного із виявами ксенофобії, як і певна словесна демонізація КДБ [6, 126] – лише наслідок поганьбленої честі та гідності, якщо послуговуватися висловом М. Шлемкевича, ще не "загубленої української людини". Про моральну висоту Кузьми Івановича свідчить, зокрема, й таке: він і сьогодні докоряє собі, що на судовому процесі 1972 р. у його думках мало місце хвильове "балансування між прагненням не втратити гідність і прагненням вижити" [6, 136].

Кузьма Матвіюк не лише гідно пройшов свій дисидентський шлях, а й розповів про нього. Об'ємність його спогадів, їх насиченість фактами й думками робить цю книжку цінним джерелом для тих, хто цікавиться історією України другої половини ХХ ст., вивчає або викладає її. Слід зазначити, що особа автора вже фігурує у працях науковців про дисидентство в Україні [1, 40; 2, 84], а рецензована книжка стане суттєвим доповненням до архівних матеріалів, уже використаних ними. Прикро лиш, що вона не має належних покажчиків і тираж обмежений. Так само доводиться шкодувати, що автор зовсім мало розповів читачам про свою матір Дарку Мусіївну та вірну дружину Софію –

жінок, якщо брати до уваги лише скупу інформацію про них [6, 98, 173], щедрої душі та християнської офірності. Хотілося б і розгортання актуальної й досі тези про причетних до громадського життя “амбітних хлопців”, які хочуть посад, але не вміють чи не хочуть робити буденні справи [6, 370]. Очевидно, вроджена делікатність не дозволила авторові конкретизувати подібні положення. А може, й не треба: такі люди, по суті, самі себе обкрадають...

Читаючи книжку Кузьми Матвіюка, пригадуєш афоризм: “Не бійся ворогів

– у гіршому випадку вони можуть тебе вбити, не бійся друзів – у гіршому випадку вони можуть тебе зрадити, а бійся байдужих – тільки з їхньої мовчазної згоди кояться на землі зради і вбивства”. Можна продовжити: і зникають мови та національні культури, і міліють ріки та людські душі, і немає гармонії в суспільстві та в родині тощо. Кузьма Матвіюк серед тих, хто живе не хлібом єдиним. І його книжка теж наблизатиме, за словами назабутнього Василя Симоненка, отой “веселий похорон” байдужості, щоб “ніжнішали квіти” й “воскресала любов”.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бажан О.* Посіяв бурю... // *Слово і Час.* – 1995. – № 11-12.
2. *Бажан О.* Інтелектуальний опір в Україні (кінець 50-х – 80-ті роки) // *Сучасність.* – 2006. – № 2.
3. *Грицак Я.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. – К.: Генеза, 1996.
4. *Дашкевич Я.* Надія Суровцова. Нотатки з нотаток // *Суровцова Н.* Спогади. – К.: Вид-во Олени Теліги, 1996.
5. *Козуб І.* Доба і доля. – К.; Торонто; Едмонтон, 1996.
6. *Матвіюк К.* І ми цей шлях пройшли (спогади, свідчення, оцінки подій) / Харківська правозахисна група. – Харків: Права людини, 2010.
7. *Не відступлюся!* До 100-річчя Оксани Яківни Мешко / Упоряд. В. В. Овсієнко, О. Ф. Сергієнко. – Харків: Фоліо, 2005.
8. *Сверстюк Є.* Іван Дзюба – талант і доля // *Сверстюк Є.* На святі надій: Вибране. – К.: Наша віра, 1999.
9. *Стус В.* Твори: У 4 т., 6 кн. – Т. 6 (дод.). – Кн. 1. – Львів: Провітра, 1997.
10. *Суровцова Н.* Спогади. – К.: Вид-во Олени Теліги, 1996.
11. *Яковенко Н.* Вступ до історії. – К.: Критика, 2007.

Отримано 31 грудня 2010 р.

Василь Яременко
м. Хмельницький

БОЛІСНА ПАМ'ЯТЬ ЯК ДІАЛОГ КУЛЬТУР

Зимомря Іван. Австрійська література: моделі рецепції тексту. – Дрогобич – Тернопіль, 2009. – 216 с.

Зимомря Іван. Мала проза Томаса Бернгарда: контекст рецепції та генології. – Дрогобич – Тернопіль, 2010. – 164 с.

Мілан Кундера у своєму славнозвісному есеї “Трагедія Центральної Європи” наводить слова чеського політичного діяча XIX ст. Франтішека Палацького, який виправдовує існування Австро-Угорської імперії як єдиного можливого бастиону супроти Росії. Ф. Палацький попереджав про імперіалістичні амбіції Росії, яка намагалася стати світовою монархією, підминаючи під себе інші народи. “І справді, ніщо не могло бути таким чужим Центральній Європі та її пристрасті до різноманітності, – підсумовує М. Кундера, – як Росія, однорідна маса, що все уніфікує та централізує, сповнена рішучості перетворити всі народи своєї імперії (українців, білорусів, вірменів, латишів, литовців та інших) в єдиний російський народ...”.